

Recenserat

Ulf Sandström: *Arkitektur och social ingenjörskonst. Studier i svensk arkitektur- och bostadsforskning*. Akademisk avhandling för filosofie doktorsexamen vid Linköpings universitet, Tema Teknik och social förändring. Linköping Studies in Arts and Science No 47, 1989, 362 sid.

Björn Linn

Arkitekturens teori och historia, CTH

Ulf Sandström försvarade sin avhandling, som enligt inledningen behandlar "forskning och vetenskaplig debatt om arkitektur och boende i Sverige under efterkrigstiden", i Linköping den 8 december 1989. Avhandlingen är indelad i två huvuddelar. Den första har en rubrik lika med avhandlingens undertitel — "Studier i svensk arkitektur- och bostadsforskning" — och inleds med en kapitel "Artefakter i teori och ideologi", som ger en informativ översikt av hur människans förhållande till tingen behandlats, främst i svensk forskning på området i den epok det gäller. Kapitlet mynnar ut i en diskussion av formgivningens frågor. Därefter ger Sandström en tematiskt uppställd överblick av den svenska efterkrigstidens forskning rörande arkitektur och samhällsbyggande. Han börjar med att skissera hur de politiskt-tekniska villkoren för byggandet sett sig i olika framlagda analyser. Så presenterar han forskningen kring arki-

tekturen och stadsbyggandet. De följande kapitlen behandlar bostadsforskningen, därefter den sociologiskt färgade forskningen kring förhållandet mellan människor, hus och städer och slutligen forskningen om uppfattningar, värderingar och relationer.

Avhandlingens andra huvuddel är rubricerad "Analys och diskussion" och går i första hand in på funktionalismen, den idébyggnad i arkitekturen som man brukar anse ha präglat den studerade epoken i Sverige. Här försöker Sandström strukturera det historiska förloppet genom att tillämpa en modell av "det teknologiska paradigmet", som han menar genomlöper fyra faser då arkitekterna framträder i klart åtskilda roller. I första fasen uppenbarar sig pionjären för ett nytt synsätt som "hjälte", fri kämpe och revolutionär. Typiska hjältar är Le Corbusier, Gropius och Aalto. Några svenska hjältar har författaren inte lyckats hitta, utan han måste uppfinna en

mellankategori, "budbärarna" av typ Åhrén och Markelius. Så blir det "expertens" tur, han som omsätter hjältens idéer i praktiskt handlande; Nils Ahrbom, Sune Lindström, bröderna Ahlsén och Göran Sidenbladh liksom även Lennart Holm och Carin Boalt får bilda de ganska heterogena svenska exemplen på typen.

I nästa fas, säger Sandström, har paradigmet gått i stå, och det förvaltas då av "byråkrater". Några namn på sådana ges dock inte. Slutfasen beskrivs så att "paradigmet bryts sönder under tyngden av sin omåttliga framgång", och som den fjärde rollen uppträder "kritikern". Kritiska planerare under denna fas, förlagd till 1970-talet, exemplifieras med Johannes Olivegren, Lars Ågren och Peter Broberg. Och någonstans långt ute uppträder hjältarna i ett nytt paradigm, Venturi och Rossi.

Sandström kopplar ihop de olika rollerna med vad han ser som deras uppfattningar om den samtida forskningens huvuduppgifter (vilket är anakronistiskt i förhållande till den epok han behandlar, eftersom det inte är riktigt att tala om "forskning" i inledningsskedena — snarare borde han kanske tala om de *argument* man använder sig av). Hopkopplingen gör han i ett fyrfältsdiagram:

ESTETIK	POLITIK
<i>Hjälten</i>	<i>Experten</i>
<i>Kritikern</i>	<i>Byråkraten</i>
VETENSKAP	TEKNIK

I sista kapitlet gör Sandström också ett försök att strukturera svensk arkitektur- och bostadsforskning i en liknande fyrfältsgruppering av "skolbildningar":

Slutligen finns fyra bibliografiska bilagor. Den största är en selektiv, men omfattande lista över Lennart Holms skrifter — han är givetvis en huvudperson i avhandlingen. En lista över artiklar ur tidskriften *Att bo* 1951–84 är också relaterad till hans verksamhet. Till sist ges en förteckning över licentiat- och doktorsavhandlingar framlagda vid A-sektionerna i Sverige alltifrån den första disputationen, Gustaf Birch-Lindgrens vid KTH 1934. Listan är värdefull men tyvärr inte komplett på licentiatsidan.

Det är ett stort och inte särskilt lätt material Ulf Sandström har trängt in i. Han har refererat det på ett informativt sätt och gett en överskådlig bild av det som underlag för sina analyser och konklusioner. Texten är välskriven, med ett bra och flytande språk och förhållandevis få korrekturfel. Den har åtminstone ett personregister — register är något som man önskar allmänt av avhandlingar men som alltför sällan förekommer i svensk praxis.

Det ambitiösa referenssystemet tycks dock något ha glidit författaren ur hän-

derna. Det finns fotnoter på sidorna, som hänvisar till så kallade selektiva bibliografier till varje kapitel. Ofta kan man den vägen nå fram till de refererade skrifterna, men inte alltid. I not 2 s 33 hänvisas exempelvis till sju skrifter, av vilka fem inte går att återfinna i kapitlets litteraturförteckning. Skall man arbeta med uppdelade referenser på det här sättet är det viktigt att de också fungerar. En enda bibliografi hade säkert varit lättare att bemästra.

I förordet ställs den fråga som avhandlingen uppges handla om: "På vilka grunder och utifrån vilka målsättningar bör artefakterna konstrueras och formas?" Området bestäms som "relationen människa och ting". Denna inledande, vida markering torde få tolkas som ett vittnesbörd om att själva avhandlingen vuxit fram ur ett vidare studium, och det bekräftas vid läsningen.

Arkitekturfältet anges (s 11) vara av intresse därför att en stor andel av forskningen inom området "teknik-människa-samhälle" nedlagts där — inte därför att området har stor betydelse som miljöbildande för människan. Men det är väl egentligen det viktiga motivet.

Låt oss se närmare på de syften författaren anger för sitt arbete (s 13-14).

"För det första är avsikten att redovisa den forskning som har sitt fokus på den byggda miljön med tonvikt på bostäder. Redovisningen vilar på läsning och analys av i Sverige genomförd och publicerad forskning. Grunden för urvalet har varit vetenskaplig habilitet, relevans inom forskningsområdet och relevans för det vidare studiet av tekniksamhäl-

le[t]. [---] *Ett andra syfte* är att förteckna litteratur som är relevant för forskningsfältet. De sålunda uppräta bibliografierna är selektiva och gör inte anspråk på att vara uttömmande förteckningar över svensk arkitekturforskning. [---] *Det tredje syftet* är (1) att analysera den redovisade arkitektur- och bostadsforskningen för att därigenom belysa de teoretiska och metodiska riktlinjer efter vilka den har organiserats, (2) att ge en bild av hur forskningsintressen och teoretiska hållningar förändrats under efterkrigstiden och (3) att se hur forskningsområdets företrädare förhållit sig till viktiga idéströmningar i samhället."

I förhållande till den inledande frågan är detta således en precisering och en avgränsning. Det är en bestämning i tid — till efterkrigstiden — och en avgränsning till forskning, *en del* av det kunskapsutvecklande fältet.

Det påstås (s 12) att "arkitekturforskningens omfattning, dess mångvetenskapliga inriktning och komplexitet, motsättningarna i forskningens kunskapsintressen och målsättningar gör den särskilt intressant för den som vill få en bild av det etablerade vetandet om teknik-människa-samhälle". Det etablerade vetandet finns emellertid bara till en del i forskningen — kanske till och med forskningen står utanför eller i opposition till ett etablerat vetande bland yrkesfolk? Denna relations olika möjliga former undersöks eller diskuteras inte. Fokuseringen på forskningen skulle kanske varit självklar för ett rent vetenskapligt kunskapsområde, men inte när

det gäller ett område för praktiskt omsatt kunskap som arkitekturen i princip utgör.

Relaterar man i arkitekturhistorien det byggda och det skrivna till varandra, står det emellertid klart att det som formuleras i text bara är *en del av kunskapen*. Både texter och bebyggelse måste tolkas. Mycket förblir utsagt. Det kan vi exempelvis se när det gäller den medvetet och högt utvecklade barockarkitekturen:

”Es muß hier auf die eigentümliche Tatsache hingewiesen werden, daß die italienische Architektur des Früh- und Hochbarock keinen theoretischen Ausdruck fand. Die formulierte Kunsttheorie der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts befand sich weitgehend im Gegensatz zur realen Entwicklung der bildenden Künste und Architektur.” (H W Kruft, *Geschichte der Architekturtheorie*, 1985, s 113.)

En text kommer till därför att man vill hävda något, vanligen i opposition mot något annat. Det man inte vill särskilt framhäva berör man inte. Sålunda är det viktigt att kring en viss text diskutera både vad den tar upp och vad den *inte* tar upp — alltsammans sett i relation till den situation då den kom till.

Forskningen är på arkitektens område en modern kunskapsform. Den börjar där det finns *problem som man anser behöver angripas med forskning*. (En senare generation kan motivera forskning med att forskare behöver samsättas, men det motivet kan inte ha funnits i begynnelsen.) Jag menar alltså att man behöver se hur forskningen

uppträder *i en viss miljö* och ta den som *en* form av kunskapsutveckling vid sidan av andra. Det är speciellt viktigt för ett sammansatt kunskapsområde som arkitekturen, som inte kan reduceras till antingen händernas eller hjärnans arbete, inte till antingen kognitivt eller gestaltande, utan innehåller olika kunskapsdimensioner kopplade till varandra.

Ulf Sandströms studie är således inte relaterad till *praktikens problem* som en gång utlöste forskningen. Det ges en bild av en diskurs, vars betydelse är svår att fånga och kan bli överdimensionerad i denna beskurna bild. Läsaren får svårt att sätta in forskningsbilden i ett sammanhang och bedöma vilken roll forskningen spelat. Vi ser forskningen så att säga inifrån, får dess innehåll relaterat för oss, men får inte se den utifrån, i den större bilden av arkitektverksamhet i planläggning och byggande.

Det är också diskutabelt hur avgränsningen till Sverige är gjord. Visserligen skiljer sig arkitekturforskning från annan teknisk forskning i att den mindre riktar sig till en internationell forskarvärld och mer till avnämare inom landet (därför publiceras den övervägande på svenska), men det händer inte så sällan att impulser tas in utifrån. Nu gör författaren vissa tillfälliga utvinkningar, till exempel för att ta in Bill Hillier från England i materialet, men det är inte konsekvent gjort och gränsdragningen blir litet godtycklig.

Det blir den också när man ser närmare på det svenska material som finns med. Här har inkluderats en del som inte fyller det av författaren själv uppställda kriteriet på ”vetenskaplig habilitet”, till

exempel Hans Asplunds bok *Farväl till funktionalismen* och ett antal inlägg i förortsdebatten omkring 1970, som allesammans i första hand bör beskrivas som polemiska skrifter. Från en översikt av forskning glider vi litet okontrollerat in i en översikt av kritik. Ledmotivet syns ha varit att följa vissa teman, men urvalet av texter är på en del håll inte självklart, och resultatet kan ställvis ge ett intryck av plockighet.

Hur är del 1 och 2 relaterade till varandra? Del 1 ger som sagt en genomgång av forskning i Sverige; i del 2 skisseras något som kallas "en teoriansats om funktionalismen". Men ett tillräckligt underlag för en sådan teori har egentligen knappast presenterats i del 1. Visserligen har funktionalismen väl präglat den svenska arkitekturen i högre grad än något annat lands, men det finns en internationell bakgrund som inte är diskuterad, och framför allt har inte relationen till praktiken, till problemen och den situation i vilken idéerna formulerades, blivit genomgången. Det finns ett språng, en lakun i materialet här. Kan det förklaras i avhandlingens historia?

Jag tycker att de *modeller* som författaren använt sig av är för starkt idealiserade och ligger för långt ifrån de reella skeendena. Det gäller för det första begreppet "paradigm", som ju åtnjuter stor popularitet på åtskilliga håll sedan Thomas Kuhn formulerade det i sin bok *The Structure of Scientific Revolutions* 1962. Nu måste den studien naturligtvis ses i relation till den situation i vilken den gjordes. Dess teori är formad i en reaktion mot en bild av vetenskapens utveckling som en kontinuerlig och kumulativ process och har därför starkt

betonat sprången. Undersökningen är gjord på underlag av fysiken, den modellvetenskap man gärna använder sig av i vetenskapsteorin därför att den är relativt enhetlig och överskådlig; frågan om tillämpligheten på den mycket mer sammansatta och komplexa arkitekturkunskapen är diskutabel. (Emin Tengström har i en föreläsning 1984 gett en ganska bra bild av den sammansatta vetenskapliga strukturen i arkitektkunskapen. Han urskiljer fem vetenskapliga kulturer som arkitekten är delaktig i: En teknisk, en naturvetenskaplig, en vetenskaplig humanistisk och en konstnärlig humanistisk. Dit bör man dessutom lägga en hantverklig kunskapstradition.)

Kuhns bild av en "typisk vetenskap" i normaltillståndet är ganska monolitisk och statisk, och den är i rätt hög grad orealistisk. "Revolutioner" blir aldrig totala utan fortsätter att acceptera vissa begrepp och instrument, medan man förkastar andra. Det blir inte klart hos Kuhn. Idéhistorikern Stephen Toulmin har genomfört en ganska ingående diskussion av Kuhns paradigmatteori i *Human Understanding* (1972), och den kan jag hänvisa till när jag ifrågasätter teorins praktiska användbarhet. Ännu mer detaljerad är den diskussion som Larry Laudan för i *Progress and Its Problems* (1977), med undertiteln *Towards a Theory of Scientific Growth*. Laudan bryter ned bilden av det enhetliga "paradigmat" till förmån för en mycket mer sammansatt modell av "forskningstraditionen". Modifierar vi hans beteckning till *kunskapstradition*, vilket vi kan göra utan att ändra modellens innehåll, får vi ett hjälpmedel som är mycket relevant här.

Vi behöver utgå från begreppet *problem* och se på vilka sådana som arkitekterna ställdes inför. Det är i den situationen som kunskapen prövas och, om så är nödvändigt, ställs inför kravet att utvecklas. Problem uppträder i olika typer. Det är skillnad mellan skolmatematikens "uträkningsproblem", forskarens "förklaringsproblem" och teknikerns/arkitektens "avgörandeproblem". Herbert Simons *The Sciences of the Artificial* (1969, 2:a utg 1981) gav impulser till ämnet projekteringsmetodik i arkitektutbildningen men är otillfredsställande vagt i sin begreppsapparat. Simon talade bara om "problems" och deras "solutions" utan att differentiera mellan olika typer. Det finns många vagheter inbyggda i etablerad arkitekturteori, men någon kritisk diskussion av vetenskaplig kvalitet för Ulf Sandström inte. Så blandas i framställningen arbeten av mycket olika halt — det kanske är svårt för en icke-fackman att få struktur i den svåröverskådliga arkitekturforskningen i detta avseende.

På s 254 beskriver Ulf Sandström vad som speciellt menas med *teknologiska* paradig: "Paradigmet bestämmer vad som är relevanta *problem*, pekar ut en *modell* eller ett *mönster* för vad som bör göras och *hur* det skall göras" [dvs *metoden*; mina kurs]. Men de problemen måste vi söka där forskningen en gång började, alltså i *praktiken*, eftersom arkitektur primärt är en praktisk eller teknisk — somliga vill göra preciseringen konstnärlig-teknisk — disciplin. Först om vi där finner en viss problemtyp och dess behandling som karakteristiska och återkommande, så skulle vi ha grunden för en diskussion om vi också kan ringa

in problemidentifiering och metoder inom gränserna för ett "paradigm". Men vi har inte fått den grunden presenterad, och jag menar att konstruktionen av paradigmodellen har skett på litet för stor distans från den konkreta verkligheten för att övertyga. Jag tror också att nästa mening efter den jag nyss citerade — "Ett paradigms framgång bestäms vid dess start mestadels av vad det lovar att åstadkomma, det är i stor utsträckning löften som utgör in-teckningar i framtiden" — är lika orealistisk. Det är den hoppfulle uppfinnarens synsätt, men om det vore sant skulle de verkligt stora investeringarna sedan århundraden ha gjorts i evighetsmaskiner.

Överhuvudtaget är inte uppfinnandet en tyngdpunkt i arkitektarbetet — det visar i fel riktning, arbetet utgör en systematisk genomarbetning mer än sökandet efter det geniala som inte funnits förut. Det hindrar inte att intressanta jämförelser kan göras. CTH:s förre rektor brukade säga att han tyckte arkitekter borde kunna disputeras på en stadsplan, men det menar jag alltså är en utifrån-uppfattning som slår ganska fel.

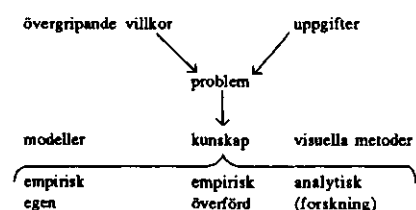
De som deltog i den arkitekturutveckling som Ulf Sandström refererar till skulle nog heller inte känna igen sig särskilt bra i de "aktörer" som han skisserar. Som redan sagts är de illustrerade i ett fyrfältsschema: Hjälten, experten, byråkraten och kritikern. Modellen är slående, men den är egentligen inte speciellt förklarande. För det första är rollerna mycket svagt relaterade till genomgången av forskningen i del 1. Man kan fråga om detta är en karakteristik av personer *sådana de är* eller *sådana de uppfattas*. Är det inte det senare? "Hjäl-

tarna" är ju inte svenska; svenska "hjältar", det vill säga förebildsgivare eller visionärer som Almqvist eller Asplund, nämns överhuvudtaget inte.

Jag tror att det är själva valet av kategorier som inte är bra. Förändringarna förklaras inte, därför att själva modellen är så fix och abstraherad. Hur ser övergångarna från en fas till en annan ut? Blir hjältarna experter och experternas tekniker eller byråkrater med tiden, eller överlever de som relikter? Framför allt tror jag inte att modellen möjliggör för dem som verkat i processen att känna igen sig. Motiven verkar konstruerade utan kontroll tillbaka till verkligheten, personer med olika inställning klumpas ihop som de nyssnämnda "experterna" och historiska förskjutningar i en och samma persons uppfattning vid olika tidpunkter suddas över. Det är också litet för prydligt när en sådan figur som fyrfältsdiagrammet dyker upp på flera ställen för att förklara verkligheten. I muntligt traderade berättelser, sådana som folksagor, brukar triaden, tregruppen, återkomma. Den har en sorts rytmisk balans som bygger upp sig rent estetiskt i ett muntligt föredrag. Fyrfältsfiguren är mer visuell och kommer in i framställningar som illustreras med diagram.

Jag skulle som sagt vilja se hela beskrivningen på ett helt annat sätt relaterad till de *problem* som utlöste forskningen och de *situationer* där forskningsarbetena sattes igång och genomfördes. Jag tror att det skulle vara en väg till en bättre förståelse. Vi måste komma skeendet in på livet och hitta belägg för slutsatserna, vilket jag tycker saknas i avhandlingen. Sprången är för stora.

Den modell jag vill sätta i stället för författarens är följande:

Den skall åskådliggöra hur uppgifterna eller uppdragen tillsammans med de i omvärlden gällande, övergripande villkoren ställer vissa problem för arkitekten. Problemen bestämmer vilken kunskap som behövs för att behandla dem. Kunskapen omfattar såväl metoder som formulerandet — eller tillämpningen — av visuella modeller. Här ligger det avgörande moment i arkitektarbetet som man kan kalla för att gå från program till form. Till kunskapen kan egna och andras erfarenheter samt den analytiska process som forskning innebär bidra.

Forskning kan sättas in på ett antal typer av frågor. En sådan typ är *kvantifiering/dimensionering* av storheter. En annan typ gäller *härledning* (historisk, logisk) av olika förhållanden. Man kan också forska för att "*avtäcka*" det som faktiskt ligger under något på ytan synligt (ett skeende, en företeelse).

Det är sådana uppgifter som arkitekturforskningen satts in på. Den stora historiska förändring som omkring 1910-talet gav förutsättningarna för bostadsforskning var att arkitekterna började möta bostadsbyggandet som uppgift i *konfektionens* form. Detta var en ny uppgift, som var nödvändig att snabbt få grepp om och som ställde krav på en kunskap som man dittills inte ha-

de. Man måste börja analysera uppgifternas art och de problem den ställde.

De övergripande villkoren gavs av samhällets industrialisering — eller, för att tala med Marshall Berman (*Allt som är fast förflyktigas*, på sv 1987) dess *modernisering*, av vilket industrialiseringen var den teknisk-ekonomiska aspekten med särskild inverkan på alla sociala förhållanden. Det fanns förväntningar om att nya produktionsmetoder skulle utvecklas, och de föregreps i visioner av olika slag. Men kärnan i uppgiften låg på programsidan. Påtagligt var att marknadsmodellen, som man levte med i 1800-talets spekulationsbyggeri, inte kunde klara problemen tillfredsställande. En framväxande socialpolitik såg sin uppgift att ta ansvar för kvaliteten hos det som producerades, att bestämma nivåer för vad människor borde ha rätt till. Och vem skulle svara på frågorna om vad en god bostad skulle innehålla och hur den skulle dimensioneras och utformas? Engelsmannen J N Tarn har i ett arbete från 1971 — *Working-class Housing in 19th-century Britain* — pekat på att de bästa arbetarbostäderna ritades av dem som överhuvudtaget hade praktisk erfarenhet av problemen, oberoende av utbildning. Arkitekterna var obekanta med småbostäder men började få krav på sig att ta sig an dem. Man måste skaffa sig kunskap. Det blev utgångspunkten för den bostadsforskning som började ta form efter första världskriget, till en början i utredningar och efter hand i allt mer fördjupad och forskningsartad form. Weimarrepublikens Tyskland gick i spetsen.

Det var alltså en *analytisk* kunskapsform som utvecklades. Metodunderlaget

kunde man till fundamentala delar hämta långt tillbaka i historien — främst kan man peka på Descartes' sätt att analysera problem ned till grundproblem och undersöka dessa vart för sig, för att sedan sätta samman nya helheter av delarna. Ett annat verktyg var 1800-talets statistiska vetenskap. Men det unika var att man från dessa inte i och för sig alltför sensationella grunder byggde upp en så metodisk och framför allt mångdimensionell kunskapsbyggnad.

En mycket mer plausibel förklaring till den historiska förändringen än den som ges av en antagen personväxling från "hjältar" till "experter" och så vidare får man genom att hålla fast vid problemen och hur de behandlas i ett kunskapsmässigt perspektiv. Vi måste skilja mellan den *primära* kunskap som den får som arbetar sig in i ett problem och vinner förtroendet med dess olika aspekter, och den som läser den förste kunskaparens rapport eller tillämpar den formel han utarbetat. Det är mycket ekonomiskt med avseende på åtgång av mental energi, men denna *sekundära* kunskap förutsätter att man tillämpar formlerna rätt. Och det gör man inte alltid. Man kan också beskriva förändringen så att man rör sig från kunskapens kärna ut på dess skal. Det är den förändringen som ligger under det som ytligt kan se ut som övergången från "hjältar" och "experter", som primärt bearbetade problemen och satte sig in i dem, till "byråkrater" som tillämpar formlerna.

Visioner, framtidsbilder, behövs särskilt i första fasen av en kunskapsutveckling kring en aktuell problemtyp för att samla ansträngningarna och styra i

viss riktning. Det tycker jag är en bättre beskrivning än att tala om "hjältar". Vilken roll sådana visioner spelat i den ekonomiska politikens historia har elegant skisserats av Svante Beckman i den lilla skriften *Långt borta och nära* (1980).

När Ulf Sandström beskriver "tredje fasen" (s 262) som att "paradigmet har gått i stå" skulle jag säga att man är inne i en rutinfas, där man inte ser några väsentliga nya problem utan behandlar de etablerade med måttlig mental energianvändning, mer användning av information och modeller än av kreativ kunskap. Och den fjärde fasen, som beskrivs med det förbryllande uttrycket "Paradigmet bryts sönder under tyngden av sin omåttliga framgång" (s 263), skulle jag beskriva så att en hittills obeaktad förskjutning i villkor och problembild bryter igenom. Det hindrar *inte* att de etablerade normerna och metoderna är fullt giltiga för de problem de var inriktade mot, och att det till och med finns utvecklingsmöjligheter kvar — sådant bedömer jag förhållandet vara för funktionalismens modeller och metoder i dag. Men hushållssammansättningen är en annan, byggherre- och förvaltarstruktur

en annan, nya regler gäller, byggnadstekniken har förändrats, förhållandet till tid och fysiska resurser är inte detsamma som 1930 osv. Det är inte så underligt om dessa förändringar spelar in i arbetet, i de problem man har att behandla och den kunskap som krävs. Att beskriva det som härrörande ur ett "paradigm-skifte" tycker jag är en mystifikation.

En observation som man gör vid läsningen och som är lätt nedslående för en seriös arkitekturforskare är hur full avhandlingen är av exempel på forskare som uttalar sig om sådant som går utanför den egna forskningens bärkraft. Det finns verkligen mycket av kvasiforskning på detta område. Men det har Ulf Sandström inte gått in på uttryckligen. Han visar det bara i referaten. Det sammanfattande omdömet är att det är en intelligent, kunnig och välskriven avhandling som säkert kommer att läsas och refereras till. Den skulle emellertid ha vunnit i tillämpbarhet om den byggd på en mer praktiskt anpassad modell där arkitektarbetet inklusive forskningen kunnat förklaras bättre. De agerande skulle då också ha kunnat känna igen sina problem och sin situation.

Johan Rådberg: *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875-1975*. Akademisk avhandling för teknologie doktorsexamen vid arkitekturen, KTH. R11:1988.

Olle Svedberg

Arkitekturens teori och historia, LNTH

Trädgårdsstaden och funktionalismen – en motsättning?

Johan Rådbergs doktorsavhandling *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875-1975* är en drygt 400 sidor tjock, faktadiger, problematisk och läsvärd bok, som tryckts i Byggeforskningsrådets R-serie (R11:1988). I bearbetad och bättre illustrerad form kan den presenteras för en bredare läsekrets. Den diskuterar nämligen frågor, som berör alla stadsbor: Varför bor vi som vi gör, vad har det funnits och vad finns det för alternativ? Det framgår redan av förordet att författaren är djupt engagerad i framtiden och att han är starkt kritisk, särskilt till efterkrigstidens svenska stadsbyggande. Felet är att man byggt alldeles för tätt och högt. Rådberg pläderar för motsatsen, "en modell som tar upp de bärande idéerna i 1910- och 20-talens svenska stadsbyggande, idén om en lågbyggd måttligt tät stad – *trädgårdsstaden*."

På den punkten är jag överens med honom och gläder mig åt den fylliga redovisning han gjort av trädgårdsstadens framgångar i landet under 1900-talets tre första decennier.

Men en avhandling kan inte bedömas på så subjektiva grunder och när jag fick

uppgiften att granska den som fakultetsopponent blev jag också något funder-sam. Visserligen är det en avhandling i ämnet stadsbyggnad, men framställningen är i första hand historisk och som historiker blir jag både stimulerad och brydd. Stimulerad därför att Rådberg ger sig i kast med mycket komplicerade och brännande frågor, brydd över hans delvis lättsinniga sätt att handskas med svåra historiska kausalitetsproblem.

Huvudtesen är "att stadsbyggandet i mycket högre grad än man vanligen föreställer sig har styrts av ideologiskt präglade stadsbyggnadsdoktriner". Med stadsbyggnadsdoktrin avser Rådberg "ett bestämt stadsideal eller stadstyp i kombination med ett bestämt regelsystem – juridiskt, administrativt och finansierat – som reglerar stadsbyggandet i stort." Det räcker alltså inte att tala om idéer eller visioner, en doktrin måste enligt avhandlingens definition implicera ett praktiskt tillämpningssystem. Rådberg hävdar vidare att det *inte* är "den tekniska utvecklingen som gett upphov till doktrinerna, utan tvärtom doktrinerna som styrt innovationerna i stadsbyggnad-

det – nya byggnadstyper, nya bebyggelsemönster.” Och slutligen: ”Stadsbyggnadsdoktrinerna kan bäst förstås som ett försök att i efterhand lösa konflikter eller missförhållanden som uppstått i urbaniseringens spår.”

Här kommer vi snubblande nära en motsägelse. Stadsbyggnadsdoktrinerna sägs ha uppstått ur reella konflikter och missförhållanden men har ändå inte till någon del skapats av den tekniska utvecklingen. Det låter märkligt i vårt tekniska tidevarv.

Uppläggningsen är kronologisk. Efter ett tekniskt inledningskapitel refereras vad en rad kända internationella förgrundsfigurer från Haussmann till Jane Jacobs haft att säga i täthetsfrågan. Ett par namn, tyskarna K A Hoepfner och Anton Hoenig är nya för mig. Ett par, tre andra saknar jag, främst Werner Hegemann, Martin Wagner och Ernst May. Walter Gropius ges desto större betydelse.

Varför förstår man i nästa avsnitt, som är en genomgång av doktrinernas innehåll. Först behandlas 1800-talets haussmannska ”regularism” och ”trädgårdsstadsdoktrinen” jämförelsevis summariskt. Sedan följer ett avsevärt längre och mera kontroversiellt avsnitt om funktionalismen.

Det kontroversiella består i att Rådberg i princip reducerar funktionalismen till två gestalter: Le Corbusier och Gropius. Båda framställs som onyanserade höghusförespråkare. Sammanfattningen lyder:

”Den funktionalistiska doktrinens egentliga kärna, om någon sådan går

att identifiera, kan sägas vara en strävan till *effektivisering* och *ekonomisering* av stadsstrukturen. Hos Corbusier, Gropius och den inre cirkeln i CIAM pekade dessa strävanden entydigt i riktning mot koncentrerad bebyggelse med höga bostadshus.”

Detta är en avgörande punkt där jag inte kan dela Rådbergs uppfattning. För det första kan man inte utläsa något entydigt ställningstagande för höga bostadshus i CIAM:s dokument. För det andra var varken Le Corbusier eller Gropius i egna skrifter och projekt entydiga höghusförespråkare. Gropius – den mest vetenskaplige – ansåg att såväl markbostäder som hus på 10-12 våningar var att föredra framför halvhöga hus; det var dem han angrep. Min tredje invändning är att Rådberg tagit mycket liten hänsyn till övriga funktionalister och vad de verkligen byggde, vilket, speciellt i Tyskland, var siedlungen av trädgårds-karaktär med radhus och hyreshus i 1-4 våningar. Martin Wagners och Bruno Tauts Berlin, liksom i ännu högre grad Ernst Mays Frankfurt am Main är faktiskt mera representativa för den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen enligt avhandlingens definition eftersom idéerna här var kombinerade med ett ”juridiskt, administrativt och finansiellt” regelsystem, som tillät genomförande i stor skala (ca 15.000 lgh i vardera staden under 1920-talet).

Wagner, Taut och May hade stora sympatier för trädgårdsstadsprinciperna, liksom ledande svenska funktionalister. Rådberg ger stort utrymme åt Markelius’ och Åhréns propaganda för bostads-

höghus på Gärdet i Stockholm 1928, men glömmet att radhuset var det stora numret på Stocholmsutställningen, att KF:s arkitektkontor, Erik Friberger i Göteborg med flera ständigt arbetade för radhuset med trädgård till. Låt vara att bostadshöghuset var en "funktionalistisk innovation" men det var det låga huset som var funktionalismens främsta och mest tillämpade ideal. Den viktigaste skillnaden mellan trädgårdsstadsrörelsen från sekelskiftet och funktionalismen gällde formspråket och planlösningarna. Båda hade ju den överexploaterade stenstaden som huvudfiende (och i den kampen gick onekligen funktionalisterna för hårt fram i stadskärnorna).

Det besvärande med Rådbergs syn på funktionalismen visar sig i avhandlingens sista huvudavsnitt "Storhusbyggandet 1945-75", där han låter påskina att det var mellankrigstidens höghusideal som låg till grund för bland annat miljonprogrammets högexploaterade bostadsmiljöer på 60-talet. I sammanfattningen av kapitlet heter det: "Man kan inte förklara efterkrigstidens stadsbyggande - de täta områdena med höga hus utanför stadskärnan - utan att gå tillbaka till den funktionalistiska doktrinen som etablerades redan på 30-talet." Men Rådberg påpekar själv att andra exploateringshöjande krafter gjorde sig gällande under den "första höghusvågen 1955-65": "Pådrivande för att få större och tjockare hus var i första hand storbyggmästarna." Även senare påtalar han att "det fanns en lång rad intressenter som hade skäl att driva fram en hög exploatering i stadsbyggandet", men håller ändå envist fast vid tesen att det var den

funktionalistiska doktrinen, som ytterst låg bakom efterkrigstidens drastiskt höjda exploatering. Det går inte riktigt ihop.

Miljonprogrammet, "den andra höghusvågen 1965-75" har rimligen mera att göra med kvardröjande bostadsbrist i förening med industriella stordriftsidéer än med udda arkitektvisioner från 20- och 30-talet. Och var Sverige unikt? Rådberg gör en betydande jämförelse med Danmark som till skillnad från vårt land införde exploateringsbegränsningar genom Landsbyggeloven 1961 (dock inte för Köpenhamn!). I övrigt saknas här de internationella utblickar som fördjupar perspektivet i tidigare avsnitt. Man kan få intrycket att endast Sverige tillät stora bostadshus på 60- och 70-talet, medan den trista sanningen är att de då - ofta med lägre kvalitet ur friytesynpunkt med mera - fick sitt stora genombrott i de flesta av Europas storstadsregioner,

Rådbergs genomgång av den svenska byggforskningens och planverkets delaktighet i miljonprogrammet har andra bättre förutsättningar att kommentera, men jag noterar att Lennart Holm, som i åtskilliga sammanhang fått klä skott för höghusbyggandet, citeras som en tidig höghusmotståndare när han 1960 i *Arkitektur* uppmanar sina kollegor att hellre avstå från ett uppdrag "än att tjänstvilligt invagga beställaren i tron att det går nog att göra både lite tjockare, lite högre och lite tätare nästa gång igen."

Det finns nog mera att säga om miljonprogrammet än vad som anförs i avhandlingen. Rådberg har frikostigt inbjudit till debatt. Man får hoppas att den

kommer, för avhandlingen är värd ett bättre öde än att multna i biblioteken. Den tar ett stort och djärvt grepp – diskuterar en rad aspekter, som inte berörts här, bland annat lagstiftningen väcker halvt bortglömda personer som Axel Dahlberg och Sigurd Westholm till liv,

och reser en mängd kontroversionella frågor. Den flyttar fram kunskapsfronten och ger uppslag till fortsatt forskning. Vi har anledning att snart vänta oss mera av Rådberg. Blir det en bok om trädgårdsstadens nödvändiga återkomst på 90-talet?

Lyn Lofland: *A World of Strangers – Order and Action in Urban Public Space*. New York 1973.

Tage Wiklund

Stockholms stadsbyggnadskontor och NORDPLAN

Hur är stadsliv möjligt?

Problematik och definitioner

Genom hela mänsklighetens historia har fenomenet *främlingen* varit en stor och allvarlig fråga. Ankomsten av en främling har skapat dramatik i vardagen – en blandning av hot, förväntningar, oro, nyfikenhet, misstänksamhet, mystik. Mottagandet har varit alltifrån skoningslös fientlighet till gränslös gästfrihet, aldrig likgiltighet.

Detta gällde när främlingen var urskiljbar, det vill säga när samhällena inte var större än att de som hörde dit kände, kände igen eller kände till varandra. Då var främlingen det för alla uppenbara undantaget. I staden gäller det motsatta – främlingskapet, anonymiteten är regeln.

Främlingskapet är fortfarande en stor och allvarlig fråga, men i staden måste den hanteras på ett annat sätt. I den lilla orten gick uppståndelsen kring främlingen ut på att snarast möjligt hitta en

lösning på den störning som främlingen utgjorde. Det kunde ske genom bortstötande – jaga iväg, ta livet av – eller upptagande. (Jämför de moderna begreppen ut- resp indefiniering av kritiska, upproriska eller på något annat sätt oroande individer.) I staden finns det ingen sådan definitiv lösning på problemet; lösningen ligger i att hitta vägar att leva med problemet.

Gränsen mellan att vara känd och att vara främling är oskarp. Det finns inte heller något för alla självklart sätt att definiera främling-begreppet. Lofland använder i sin analys tre distinktioner: *känd till kategori, personligt känd och främling*.

Vilket kön en människa tillhör och hennes ungefärliga ålder kan vi ofta avgöra bara genom att se henne. Har hon uniform eller liknande kännemärke i klädseln kan vi också sluta oss till något om samhällsrollen, och den placeringen

kan ytterligare preciseras om vi ser henne under yrkesutövning. Utan att veta något personligt om en människa kan vi alltså placera henne i ett antal kategorier. Dessa kategorier har vi i sin tur mer eller mindre välgrundade uppfattningar om.

Hör vi människan i fråga tala om sina barn, sin bostad och så vidare kan vi placera in henne i ytterligare kategorier: förälder, radhusägare, svenskspråkig med norrländsk dialekt. Fortfarande utan att känna personen vet vi en hel del om henne.

Personligt känd för oss är en människa om vi känner till något av hennes unika, personliga historia. Hit hör i första hand de som delar vår personliga värld: familjen i vid mening, vänner, vårt sociala umgänge, bekanta. Även bekantas bekanta kan enligt Lofland höra till de personligt kända, liksom offentliga personer och andra "kändisar", eftersom vi kan koppla namn och/eller ansikte till fragment av personlig historia.

Främling, slutligen, är i Loflands terminologi "anyone personally unknown to the actor of reference, but visually available to him". Hon begränsar sig alltså till de personligt okända som man faktiskt ser eller möter, som man mer eller mindre långvarigt delar tid och rum med. Det är en ofrånkomligt och medvetet flytande gräns mellan den personligt kända och främlingen i Loflands "definition", men distinktionen är tillräckligt klar för de syften hennes analys har. Att en främling på några ögonblick kan förvandlas till en personligt känd hör till det sociala livets dynamik, det som gör (stads)livet oberäkneligt och spännande.

Den värld av främlingar Lofland talar om kan nu lokaliseras och preciseras inom staden. Det är *stadens offentliga miljöer*, de områden dit alla har tillträde. Det vill säga stadens gator, torg, parker, allmänna kommunikationer, offentliga byggnader, men också de delar av privata hus och anläggningar dit allmänheten får komma som kunder, passagerare, åskådare, patienter, besökare osv.

De små samhällena hade (och har) som tidigare nämnts "ritualer" för att ta hand om varje främling, som regel med syftet att förvandla honom till en personligt känd. I staden fungerar inte detta, men det betyder inte att stadslivet är en helt kaotisk värld av främlingar. Den mänskliga driften och förmågan att bringa ordning av kaos har här en stor och komplicerad uppgift. Den har lösts på olika sätt i olika stadskulturer och under olika tider.

Från utseendets till rummets ordning

Ett första, allmänt hållet svar på frågan hur stadsliv är möjligt, blir att anonymiteten i staden mildras genom att stadsborna hittar olika sätt att få viss ordning på den värld av främlingar de lever i. Staden och stadslivet blir en skola i denna konst.

Man kan enligt Lofland hitta två huvudprinciper för detta ordningsskapande. Den ena har personers yttre som organisationsprincip ("*apparential ordering*"). Den andra sorterar främlingar efter var de rumsligt uppträder ("*spatial ordering*"). Bägge dessa principer används simultant och det har man gjort överallt i alla tider.

Enligt Lofland har det i stadens historiska utveckling skett en successiv övergång från utseendepincipen, som dominerade i den förindustriella staden, till den rumsliga principen som är dominerande i vår tids stadsliv. Före industrialismens genombrott präglades staden av en synlig heterogenitet i befolkningen och blandning av olika aktiviteter i de offentliga rummen. I dagens stad är befolkningens heterogenitet mer dold och de offentliga rummen liksom stadens områden i övrigt är specialiserade till användningen.

Innan hygien blev en privatsak fungerade gator och torg som allmänna och offentliga avträden, soprum och tvättstugor. Hushållsgrisarna höll till där liksom en del andra husdjur. Fortfarande långt in på 1800-talet skedde samhällets bestraffningar, inklusive avrättningar, på offentlig plats. I många fall var själva offentligheten – till exempel att bindas vid skampålen och andra skamstraff – huvudpoängen i bestraffningen.

Insamling och distribution av nyheter försiggick högt och ljudligt i de offentliga rummen, liksom den tidens "börsnoteringar", förmedlade av kringresande köpmän. En mängd aktiviteter, som även idag har viss offentlig prägel men fått speciella platser och lokaler anvisade, var i den förindustriella staden ett överallt och ständigt närvarande inslag i gatubilden: underhållning och agitation, köpande och säljande, politiska och religiösa möten, umgänge och lek, ceremonier och slagsmål. Resultatet blev, inklusive "trafikströmmarna" till fots, ett verkligt myller av liv och människor även i städer med måttligt stor befolkning.

Aktiviteter och aktörer av alla slag var alltså blandade i stadens offentliga miljöer, från de lägsta – däribland de som hade tiggeri som enda överlevnadsmöjlighet – till de högsta i samhället. Att människorna utgjorde en salig blandning betyder inte att det var särskilt svårt att skilja hög från låg, rik från fattig. Redan klädedräkten gav tydliga anvisningar genom material, färger och snitt. Inte bara klasstillhörigheten utan yrket och ställningen i arbetslivet signalerades i klädseln. Frisyren var ett annat noggrant "föreskrivet" signalement.

Den sociala rangskalan var alltså fullt synlig trots beblandningen i tid och rum. Även den moraliska rangen kunde avläsas i människornas yttre. Bestraffningar bestod inte sällan i stympningar eller andra, mindre bestialiska märkningar av brottslingens kropp. Högreståndspersoner som straffades kom ofta undan med tidsbegränsade märkningar, att bäras synligt på kläderna. Var man till äventyrs tveksam om någons sociala status av det yttre att döma, räckte det att han eller hon öppnade munnen – språket avslöjade.

I den förindustriella staden kunde man således bringa ganska god ordning i sin värld av främlingar med hjälp av utseendepincipen. Det fanns dock också vissa rumsliga ledtrådar för identifiering. Gamla gatunamn påminner oss idag om att yrkesgrupperna till en del var rumsligt segregerade. I de större, kosmopolitiska städerna fanns också en viss segregation efter etnisk, nationell och religiös tillhörighet.

Industrialismen förde fram en ny klass, borgerligheten, till ekonomisk och politisk makt. De tekniska framste-

gen i tillverkningen av tyger, kläder, skor och så vidare bidrog ytterligare till en "demokratisering" av klämodet och därmed en underminering av utseendepincipen som ordningsskapande. Den snabba tillväxten, inte minst ytmässigt, av städerna skapade samtidigt goda betingelser för en rumslig segregation av människor och aktiviteter. En sådan blev alltså möjlig och den blev också önskvärd.

Den starkaste drivkraften bakom en utveckling mot ett rumsligt ordningsskapande som dominerande princip i staden var enligt Lofland inte kampen mellan den gamla aristokratiska eliten och den nya rika borgarklassen. I stället var det klasskampen mellan en snabbt växande, men inte särskilt förmögen medelklass och det proletariat av lantarbetare och andra fattiga inflyttare från landsbygden till städerna, som utgjorde utbildad massarbetskraft ("unskilled labour") i de nya fabrikerna. Benämningar som "den farliga klassen", "den drivande massan" och liknande uttrycker den rädsla som dessa immigranter till staden väckte. De var många och de saknade både kunskaper om och respekt för stadens liv och spelregler.

Rumslig ordning i den moderna staden

Många av de mänskliga och omänskliga aktiviteter som utspelades i den förindustriella stadens offentliga rum ser vi inte till idag. Just *osynliggörande* av en mängd "obehagliga" företeelser kännetecknar den utveckling som vi gärna beskriver i termer av humanisering, civili-

sering, individens integritet, sanitär upprustning osv.

Samhällets bestraffningar av sina brottslingar har flyttat inomhus, bakom murar och lyckta dörrar. Även om preventionsteorin i stor utsträckning fortfarande styr kriminalvårdspolitiken är rättsskipningen inte längre någon allmänhetens angelägenhet. Modern teknologi har flyttat kollektiva nyttigheter i den offentliga miljön in till konsumenternas privata revir: vattenkranen, soppnedkastet, telefonen, brevinkastet, tvättbaljan, nyhetsmedia osv, osv. Hushållens och verksamheternas småskaliga och synliga nedsmutsning av närmiljön för hundrafemtio år sedan har förändrats till en storskalig och ofta osynlig dumpning av allehanda avfall i vårt moderna samhälle.

Andra oroande sidor av livet har förbjudits på offentliga platser. En nutida ordningsstadga för Ann Arbor, Michigan, USA har bland annat förbud mot följande:

- Tiggeri på offentlig plats;
- Hädiskt eller obscen språk på offentlig plats;
- Oanständigt, förolämpande, omoraliskt eller obscen uppträdande på offentlig plats;
- Att göra sig till åtlöje på offentlig plats;
- Att delta i tumult, slagsmål eller gräl på offentlig plats;
- Att samla eller ingå i folkmassa, att planera, uppmuntra eller uppvigla till folksamling för illegala eller okynniga (mischievous) syften på offentlig plats;
- Att störa den allmänna ordningen och tystnaden med högljutt eller vulgärt uppträdande.

Vuxna kan fortfarande lagligt umgås på offentlig plats och barnen leka, men restriktionerna är stränga på ett vagt sätt som är ägnat att skapa osäkerhet. Eftersom de privata utrymmena är större än tidigare flyttas umgänget och leken i stor utsträckning från den offentliga till den privata miljön.

Gåendet var i den förindustriella staden det helt dominerande sättet att förflytta sig. I dag är det i och för sig både tillåtet och möjligt att gå till fots, men i och med att så få gör det har det blivit ett oskyddat och i många sammanhang farligt tilltag. Bilismens utbredning och den gatumiljö och utspridda stadsbygd den skapat är den viktigaste anledningen till att gåendet reducerats till rekreation. Bilens som kokong kring dem som befinner sig i den gör det möjligt att röra sig i och igenom stadens offentliga miljöer utan att för ett ögonblick lämna den privata sfären.

Framväxten av den moderna storstaden har präglats av rumslig segregation av funktioner och människor. Samtidigt har det blivit svårare att bestämma människors sociala och moraliska identitet utifrån de ledtrådar som deras yttre ger. Mångfalden och skillnaderna i frisyrier, klädsel och manér är större än tidigare, men de är inte "föreskrivna" eller vedertagna och ger därför ingen säker grund för att skapa ordning i stadens värld av främlingar.

I den förindustriella staden var det ordning och reda på människornas yttre (appearances) medan det rådde ett rumsligt kaos. I den moderna staden är det tvärt om. En professor kan se ut hur som helst; jag kan inte vara säker på

hans/hennes identitet förrän jag hittar honom/henne i ett professorsrum på universitetet. En prostituerad ser ofta högst elegant och välvårdad ut, hennes/hans operationsområde avslöjar.

Vissa uniformer har överlevt och de är onekligen en osviktig hjälp till identifiering. De har å andra sidan i vår tid fått effekten att förvandla sina bärare till icke-personer (Goffmans term). En polis, en militär, en servitör, en sjuksköterska är sin uniform, sin yrkesfunktion; ansiktena lägger vi sällan märke till.

Tidigare antydde att det var medelklassen som var mest intresserad av och pådrivande i den rumsliga segregationen, och att rädslan för proletariatet vid industrialismens genombrott var den främsta drivkraften. Mycket tyder på att det är medelklassen som i den moderna staden kontrollerar medlen för att skapa och upprätthålla den rumsliga ordningen genom zoneringsbestämmelser, ordningsstadgor, exploateringsplaner, reformlagstiftning.

Det viktigaste medlet är dock den moderna polisorganisationen, som är samtida med den industriella revolutionen (mitten av 1800-talet). Varken det "civilgarde" eller de militärstyrkor som tidigare stod för den interna ordningen fungerade särskilt bra i stora städer. Polismakten, diskret utspridd i samhället med möjlighet till snabb kraftsamling, gör det möjligt att upprätthålla förutsägbarhet i en värld ständigt hotad av oförutsägbarhet. Alla stadsbor, även de mot vilka de segregrande instrumenten är riktade, förlitar sig på denna ordning, denna förutsägbarhet, när de banar sig fram bland främlingar.

Lära av staden

En stor stad är en väldigt komplex fysisk och social värld. Det krävs både en mängd kunskaper och ett skickligt utnyttjande av dessa kunskaper för att kunna utnyttja stadens möjligheter. Inte alla kan eller vill leva fullfjädrat stadsliv; inte många klarar av att göra det hela tiden. Till de nödvändiga kunskaperna för stadsbon hör därför att lära sig hur man undviker staden, bland annat i meningen att undvika kontakt med främlingar.

Alla människor, oavsett var och hur de bor och lever, måste lära sig att förstå "sin värld", att tolka de tecken och symboler som omger dem. Det som tillkommer för stadsbon att förstå och tolka är främst den värld av främlingar som livet i stadens offentliga rum utgör.

Stadsmänniskan måste alltså lära sig att tolka utseenden, belägenheter och beteenden i denna värld av främlingar. Dels för att identifiera dessa främlingar tillräckligt väl för att kategorisera dem och därmed veta hur de ska "hanteras", dels för att lära sig hur ens eget utseende (appearances), uppehållsplatser och beteende tolkas av främlingar (och andra människor). En gynnsam förutsättning är att studiematerialet är ständigt och alltestädes närvarande. Stadens offentliga rum bjuder på non-stop totalteater. Till detta kommer att massmedia, skönlitteratur, film och andra konstarter i stor utsträckning redovisar och analyserar olika aspekter på stadslivet. De egna erfarenheterna förstärker eller korrigerar dessa läromedel.

Betydelsen av ett visst beteende är ofta beroende av vem som betar sig. Det innebär att ledtrådar som vi får utifrån

främmande människors uppträdande är bäst användbara efter att vi "identifierat" vederbörande med hjälp av utseendet (appearances) och uppehållsplatsen (location). Mycket i denna läroprocess är ytterligt subtilt och försiggår utan att vare sig den som lär ut eller den som lär sig är medveten om det. Det gäller i särskild grad det stora och viktiga kunskapsfält som sammantaget kan kallas kroppsspråket.

Att ha kunskaper om hur man tolkar andra människor är en sak, att veta hur man själv ska tillämpa dessa kunskaper är delvis en annan sak. I jämförelse med den förindustriella staden, där människors utrymme att uttrycka sin identitet var snävt och väldefinierat, ger den moderna staden stor frihet i dessa avseenden. Även omvandlingen av identifikation av andra till presentation av sig själv är en komplicerad process där man prövar, avläser och tolkar de andras reaktioner, korrigerar osv. Självklart kommer här också olika grundattityder till uttryck: En del vill till varje pris avvika från mängden, andra föredrar att gömma sig i "den gråa massan" eller att presentera sig exakt som det förväntas av den sociala och professionella kategori man tillhör – att bära uniform även om detta inte är anbefallt.

Man kan finna det lämpligt eller till och med nödvändigt att presentera sig olika beroende på var och med vilka man befinner sig. Utmanande klädsel kan fungera tillfredsställande i en situation, men i en annan vara opassande eller rent av farlig. Att leva i staden innebär oundvikligen att gå in i och ut ur olika roller.

Reducera staden

Staden är en värld av främlingar helt enkelt därför att den är för stor för att jag som individ skall kunna lära känna mer än en bråkdel av dess invånare. Jag kan reducera stadslivets komplexitet genom att med olika medel maximera mitt umgänge med denna bråkdel som jag känner och minimera sammanträffandena med de övriga, främmande stadsborna, även när jag vistas i det offentliga rummet. Lofland urskiljer tre metoder för vad hon kallar "privatisering av det offentliga rummet".

1. att skapa "hemmaterritorier" (home territories);
2. att skapa "stadsbyar" (urban villages);
3. att skapa tillfälliga "mobile homes".

För att förstå hur hemmaterritorier skapas kan man tänka på olika relationer som en individ eller grupp kan ha till en offentlig miljö, vilket också kan uttryckas i hur väl man känner denna miljö. Lofland använder relationerna tillfällig *kund* (customer), *fast kund* (patron) och *stamkund*/"bofast" (habitué/resident), som motsvaras av att man känner den aktuella miljön *flyktigt* (casual), *förtroget* (familiar) respektive *intimt* (intimate).

Den vanligaste personliga relationen till offentliga platser är säkert den flyktiga men ändå ändamålsenliga. Den kan vi ha till tämligen stora delar av staden som vi då och då vistas i. Vi vet tillräckligt noga var det finns en taxistation, en telefonkiosk, en allmän toalett, ett postkontor och så vidare för att hitta utan att behöva fråga "främlingar" om vägen.

Den som mer regelbundet använder ett stadsområde och är väl förtrogen med

dess offentliga platser lär också känna en del av dess befolkning (inklusive servicepersonal med flera) så pass att man utbyter hälsningar och kommentarer till dagsaktualiteterna. Den typen av relation kan också uppstå till exempel mellan tågpendlare som stöter på varandra dagligen. Det kräver en hel del "urban know-how" att uppnå sådana relationer i det offentliga rummet, men väl där ger de en viss lättnad från den mer ansträngande anonymiteten. Det kan också ge andra favörer: Att med kyparens goda minne kunna sitta en stund vid bardisken utan att beställa något, att få en eftersökt vara "undanlagd" för sin räkning, en sittplats "reserverad" på pendeltåget osv.

Vid en ytterligare fördjupning av relationen till en offentlig miljö kan den alltmer utnyttjas för privata ändamål. Många av dess främlingar blir personligt bekanta och den formellt offentliga platsen övergår till att bli ett *hemmaterritorium* för sina dagliga brukare.

Att på det sättet bli "bofast" i en offentlig miljö kräver mycket tid för att vistas där. Det är därför i första hand "tidskapitalister" som tar över offentliga platser och lokaler och gör dem till sina halvprivata revir: pensionärer, ungdomsgrupper, "östermalms"-damer, A-laget etc.

Det ligger en paradox i utvecklingen av hemmaterritorier. Å ena sidan motverkar de den åtskillnad av olika sorters aktiviteter som karakteriserar den moderna staden, å andra sidan förstärker de den rumsliga segregationen av befolkningen. Sådana "occupationer" av det offentliga rummet kan fungera utestängande för främlingar, men de kan också

stå för den bevakning ("eye-policing") som enligt Jane Jacobs är den enda möjligheten att göra offentliga miljöer säkra att vistas i – för främlingar och andra.

De som skapar hemmaterritorier av offentliga platser gör det för att minska komplexiteten i stadslivet, göra staden mera förutsägbar. För utomstående kan det innebära motsatsen, att de mentala kartorna över staden inte stämmer med verkligheten. En offentlig restaurang, ett torg eller ett kafé fullt av stamgäster skärper främlingskapet för den tillfällige besökaren.

Om hemmaterritoriet i en stadsbygd växer så att i stort sett alla livets behov finns och tillfredsställs inom dess område kan man tala om en *stadsby*, det vill säga en del av en storstad som för många av dess invånare fungerar som en småstad. Mest renodlat utvecklade är sådana stadsbyar grundade på etniska och språkliga minoriteter (typ China Town), men varje stadsområde som har befolkningsmässig stabilitet under en längre tid får drag av stadsby.

Den moderna privatbilen fungerar för många som en flyttbar del av hemmet. Med den kan jag, utan ytterkläder och försedd med radio, bandspelare, telefon och andra förnödenheter förflytta mig mellan olika hemmaterritorier och på det sättet skapa en geografiskt utspridd men funktionellt sammanhängande stadsby. Kontakten med staden och dess offentliga rum är visuell och upplevelsen av staden blir snarast filmisk. Inte desto mindre kan ett sådant liv av sina utövare uppfattas som högst storstadsmässigt.

Ytterligare ett sätt att undvika staden som främlingsvärld är "det kringresande sällskapet" (the travelling pack). Det behövs ofta inte någon särskilt stor grupp för att den ska kunna behärska ett offentligt rum och alltså tillfälligt göra det till sitt privata revir och bete sig med privata åthävor. Det gäller också för bussar, T-banevagnar osv. Man kan alltså skapa ett slags *mobile home* och tillsammans med några likasinnade röra sig inom staden utan att anpassa sig till det offentliga rummets oskrivna lagar och utan att ha någon kontakt med stadens främlingar. Främst ungdomsgrupper tillämpar denna metod att reducera staden.

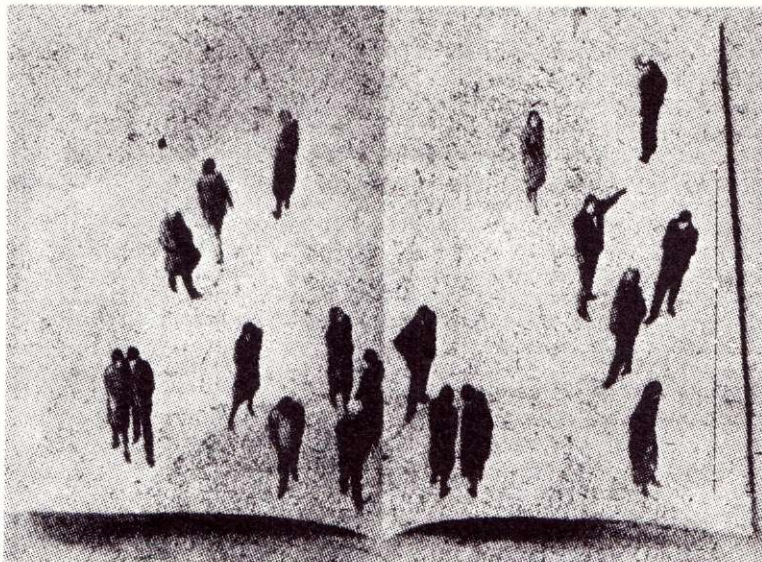
De hittills beskrivna metoderna att reducera stadslivets komplexitet och att undvika kontakt med främlingar har förutsatt att individen antingen håller sig där hans primärgrupp finns eller att han på ett eller annat sätt får primärgruppen med sig som ett skydd mot de okända människorna. Men också som ensam individ utvecklar stadsbon en mängd mer eller mindre medvetna strategier som skydd mot icke önskad kontakt med främlingsvärlden. Främst är det kroppens signaler som kontrolleras: Gester eller deras frånvaro, ansiktsuttryck, rörelsemönster etcetera får uttrycka att här ser ni en person som inte är öppen för kommunikation.

Okunniga och ytliga tolkningar av sådant vanligt förekommande beteende för att undvika staden har inte sällan legat till grund för karaktäristik av staden som en ovänlig, kallsinnig och grym värld.

MOTROTEN

"Jag försöker skildra en psykologisk process som är grafiskt tydlig och nästan geografiskt mätbar. Den börjar i en 'offentlig' närhet och skillnad, ... därifrån borde vi stråla ut i olika 'privata' riktningar..."

Gottfried Wiegand, "Ett papersark och 20 väntande människor" 1976.

NÄSTAN VARJE DAG handlar jag cigaretter och en del annat i närheten av min arbetsplats.

Där finns en barsk kassör-ska. Nej, det är nog inte det att hon är barsk, utan lika mycket jag som... Eller att vi tillsammans i tysthet har bestämt att detta att vi möts på varsin sida av en kassadisk nästan varje dag inte är anledning nog att erkänna ett igenkännande. Hon ska inte behöva veta att jag jämt ska ha ett paket vita Prince. Jag ska inte behöva antyda att hon borde veta det. Kund och kassör-ska: två skilda roller — men ett slags delad trygghet i spelet.

Så handlar jag då en kväll precis före stängningsdags och allt är som vanligt. Jag tar tunnelbanan in till stan och utträttar en del saker på Centralen. På T-baneperrongen får vi sedan syn på varandra. Båda letar efter varifrån och vem vi känner igen — och nickar för första gången igenkännande, fast på håll. Kort men inte kyligt.

Mitt tåg kommer och jag går in och sätter mig. Då stiger hon in genom den borte dörren i samma vagn. Jag ser henne komma genom mitt-gången och hon ser att jag sitter där och båda tycker vi att det egentligen vore naturligt att hon tar den tomma platsen

mitt emot mig. Samtidigt som vi båda hoppas att hon inte ska behöva göra det — det vore att komma för nära. Hon lyckas finna en plats snett emot, på andra sidan gången.

I fortsättningen inbillar jag mig att vi båda är precis lika medvetna om varje station där våra vägar inte skiljs åt. När jag till sist går av och hon sitter kvar söker vi varandras blickar och nickar demonstrativt, leende.

JAG FÖRSÖKER inte alls ge vardagen en romantisk kant eller berätta om något slags T-baneförälskelse. Jag försöker skildra en psykologisk process som är grafiskt tydlig och nästan geografiskt mätbar. Den börjar i en "offentlig" närhet och skillnad, över en disk. Därifrån borde vi divergera, stråla ut i olika "privata" riktningar — från kund och kassör-ska till medelålders intellektuell och handelsanställd kvinna som närmar sig pensionen: vad skulle vi kunna dela, tala om?

Men för varje möjlig skiljeväg där våra vägar inte skiljs åt blir vi alltmer lika. Det vill säga först olika alla som stiger av vid Östermalmstorg. Sedan olika alla som stiger av vid Stadion, vid Tekniska Högskolan, vid Universitetet... Visst finns det många andra som inte heller stiger av vid

Stadion, vid Tekniska Högskolan, vid Universitetet. Men till skillnad från dem har vi en gemensam utgångspunkt. För varje station en ökande känsla av samhörighet, av likhet.

◇

OCH VAR måste denna likhet splittras av en annan olikhet än den som skapades av kassadisen? Var blir våra privata identiteter lika skiljande som våra offentliga? Alder, klass, åsikt, smak: vi har ju ingenting annat än själva rensans slumpmässiga men ökande "utvaldhet" gemensamt. Om linjen bara fortsatte förbi Mörby Centrum mot norr och ingen av oss hade någon rimlig orsak att stiga av — när steg någon av oss ändå av?

Hypoteser. Men till det som för mig gör "storstadslivet" värt att leva hör den långa resan från en punkt till en annan, en skimrande gråzon mellan offentligt och privat. Känslan av att känna någon som kommer att förbli främmande, känslan av att veta någonting som ingen kan eller kommer att erkänna.

Så är det också för mig en smula störande att vi numera nickar åt varandra över disken, hon och jag. Visar att vi vet att det handlar om vita Prince.

LEIF NYLÉN

Använda staden

Tillhörighet till sociala primärgrupper av något slag är nödvändigt för individen. Familjen, släkten, vännerna, arbetskollagererna, grannarna och så vidare ger trygghet – men också ofrihet. Stadslivet har tydligare än andra livsformer en uppdelning i och åtskillnad mellan en privat sfär och en offentlig sfär. I stadens offentliga miljöer, främlingsvärlden, har den enskilde frihet från de förväntningar, krav och kontroller som privatlivet innehåller.

En förutsättning för denna frihet är anonymiteten – att vara en främling bland främlingar. Anonymiteten i förhållande till de omgivande människorna ger både möjligheten att iaktta och fantisera om de andra och att själv fantisera och leka med identiteter och beteenden. Det kan ske mer eller mindre djärvt, mer

eller mindre allvarligt och mer eller mindre medvetet. En del är offensiva i detta spel, andra försiktiga, men alla deltar på något sätt, i någon grad. Också detta spel – andra gentemot mig, jag gentemot andra – utgör en läroprocess. Stadens mångfald av människor och situationer är en outtömlig källa till att lära känna och förstå "människan" och sig själv som människa.

Stadslivet kräver en kompetens att hantera anonymiteten, främlingskapet. Men, som Lyn Lofland uttrycker det,

"stadsbon har inte förlorat förmågan att känna andra människor personligen, utan lagt till förmågan att känna andra människor till 'sorten'. Stadsbon har inte förlorat förmågan till djupa, långvariga, mångfasetterade relationer, utan vunnit förmågan till ytliga, flyktiga, begränsade relationer".

*

I en "motrot" i Dagens Nyheter (12/8 1985) har Leif Nylén skildrat den i storstaden samtidigt vardagliga och exklusiva upplevelsen av "att känna någon som kommer att förbli främmande", "en skimrande gråzon mellan offentligt och privat".

Gunilla Lauthers & Bengt Sjöblom: *Tecken i arkitekternas bilder av rum*. Stockholm 1989.

Olle Wählström
Projekteringsmetodik, KTH

Hur medvetna eller omedvetna är arkitekterna om tecknens intryck på dem som läser deras bilder, och hur medvetet använder arkitekterna tecken i sina bilder av rum (oftast perspektiv) för att ge sina bilder positiv och negativ laddning?

Dessa frågor har varit utgångspunkt för en begränsad studie, som gjorts av två lärare, Gunilla Lauthers och Bengt Sjöblom på Konstfacks linje för inredningsarkitekter. Studierna är ett oprentiöst exempel på ett arbete som jag tycker kan klassas som "konstnärligt utvecklingsarbete".

I en femveckors kurs i "Medveten gestaltning" på linjen för inredningsarkitekter finns ett återkommande moment. Eleverna skall i en tvådimensionell bild ur minnet skildra en för dem positivt respektive negativt upplevd interiör. Kursen har givits i sju år. Man har alltså samlat på sig ett rätt stort material.

Lärarna har under åren uppmärksammat generella drag i hur eleverna använder specifika tecken såsom perspektiv, ljusskildring, färgval samt en rad detaljer för att ge bilden positivt eller negativt uttryck.

Man poängterar att avsikten inte är att lära blivande arkitekter "positiva" detaljer för att göra förföriska bilder, utan att ge arkitektkåren en modell som gör det

möjligt att tolka och bli mer medveten om de egna attityderna till de rum man arbetar med. Man hoppas på så vis förhindra slentrianmässiga miljöskildringar, som lätt kan misstolkas av betraktaren.

Hypotesen inför studien var dels att eleverna använde tecknen omedvetet, dels att tecknen är allmängiltiga och uppfattas likartat i vår kulturkrets. Det är rimliga antaganden.

Exempel på tecken i positivt upplevda miljöer är snedperspektiv, individuella detaljer, utblickar och nyanserad ljusskildring. Exempel på tecken i negativt upplevda miljöer är frontalperspektiv, slutet rum eller hinder för utblickar, dramatiserad bild och klocka.

Studien har genomförts med konsekvent systematik på ett bildmaterial som författarna kallar stort (74 bilder), men som nog är i minsta laget för att man skall kunna dra alltför generella slutsatser. Det är man också försiktig med, även om man mellan raderna anar att författarna har större tilltro till resultatet än vad de medger.

I korthet gick studien till så att man på varje bild räknade alla tänkbara tecken. Tecknen grupperades i kategorier såsom bildteknik, attityder, presentationsteknik och ljusskildring. Sedan räknades hur ofta tecknen förekom i bil-

der med positivt eller negativt innehåll enligt eleverna. Bilderna rangordnades sedan i en skala, där bilder med starka entydiga tecken kom längst ut – positiva åt ena hållet, negativa åt det andra. För att kontrollera tecknens giltighet visades bilderna för fyra testgrupper ur olika samhälls- och åldersgrupper. När elevens beskrivning, forskarnas analys och testgruppenas tolkning stämde överens klassades tecknets betydelse som giltigt.

Efter analysen av bildmaterialet anser sig forskarna kunna anta följande om tecknens betydelse:

- Entydig betydelse, om det förekommer ofta och till övervägande del i ena typen av bilder, eller mindre ofta men enbart eller till klart övervägande del i ena bildtypen.
- Betydelselöst, om tecknet är lika vanligt i båda bildtyperna, eller förekommer mycket sällan.

Forskarna sammanfattar sin studie på följande sätt. När eleverna gestaltar en interiör använder de oftast omedvetet tecken med positiva eller negativa laddningar. Exempel på tydliga positiva tecken är utblickar i bilden, noggrant färg- och materialval och noggrann detaljskildring samt snedperspektiv. Exempel på tydliga negativa tecken är hinder för utblickar, slarvigt val av färg- och material och slarvig detaljskildring, dramatiserad bild, frontalperspektiv och klocka.

Jag har beskrivit studiens uppläggning, genomförande och resultatdiskussion relativt utförligt som bakgrund till några funderingar.

*

Att upplevelsen av bilder är kulturbe-
tingad och till stor del inlärd, kan vi nog
vara rätt överens om. För alla nordbor
innebär utsikten genom ett öppet fönster
på sommaren något mycket positivt!
Detta är en gemensam värdering. Stu-
dien påvisar flera andra lika tydliga tec-
ken.

Men jag ifrågasätter den nästan na-
turvetenskapligt strikta metoden att sor-
tera, räkna och rangordna bilderna. Är
inte det ett hårddatasätt att mäta mjuk-
data? Hur är det till exempel med teck-
nens inbördes grupperingar i de olika
bilderna? De måste ju också betyda nå-
got. Någon sådan diskussion förs inte.
Jag har en känsla att metoden i sig kan
leda till en övervärdering av enskilda
tecken på bekostnad av en helhetssyn på
bilderna. Mot detta kan man säga att ge-
nom att räkna tecknen har man till ex-
empel fått fram några bilder med extremt
positiva helhetsintryck. Ja, men är det så
enkelt med bilder framställda för att på
ett konstnärligt sätt skildra ett rum? Eller
är det just i distinktionen som görs i
skriften mellan arkitektens bilder och
konstbilder, som tecknens betydelse i
arkitektens bilder kan avgränsas och
räknas och ges ungefär samma tyngd
från bild till bild?

En tveksamhet hänger emellertid
kvar. Ett teckens utformning måste ju bli
olika från arkitekt till arkitekt. Kan inte
en klocka i en bild skildras så att den
upplevs som ett positivt tecken? Eller är
kulturbundna värderingar så enhetliga
och cementerade att tecknet i sig alltid tar
överhand?

Det är intressant att konstatera att jag själv aldrig har tänkt på vissa, enligt studien tydliga tecken, i termer av positiva eller negativa Ta till exempel snedperspektiv, som enligt studien är positivt medan frontperspektiv är negativt. Är detta giltigt även om snedperspektivet visar ett slutet rum, medan frontperspektivet visar stor öppenhet mot det fria? Man kan tycka att jag gör det enkelt för mig med de exempel jag tagit upp. Men jag vill ändå visa på spännvidden – kombinationen av tecken gör situationen mer mångfasetterad och inte så entydig. Påståendet att en dramatiserad bild upplevs som starkt negativ fordrar en förklaring av vad man menar med dramatiserad för att kunna förstås.

Man kan ha många fler synpunkter på tecken och på hur de behandlats i studien. Jag tror också att det är författarnas avsikt att göra oss uppmärksamma på de tecken arkitektens bilder består av och vilka värderingar och känslor de kan ge.

Konstnärligt utvecklingsarbete av det slag som *Tecken i arkitektens bilder av rum* är, ger oss, trots de invändningar man kan göra och bör göra, litet större kunskap om hur budskapet (för bilden är ju ett budskap) uppfattas av mottagare.

Fler liknande utvecklingsarbeten efterlyses. *Tecken i arkitektens bilder av rum* är presenterad i en rikt illustrerad, endast 50 sidor tjock skrift. Den rättframma och pedagogiska layouten med text och bilder är föredömlig.

Det finns emellertid en svaghet, som säkert har med framställningskostnaderna att göra. Inga bilder är i färg. Det är litet fatalt när man i resultatanalysen diskuterar ljusskildringar, färgbehandling och kontraster, som särskilt betydelsefulla faktorer.

Skriften blir emellertid ett välkommet tillskott till den magra kurslitteraturen inom området vid de olika arkitektskolorna.

*